

ŽIDOVI U GOSPODARSTVU KOPRIVNICE I PODRAVINE

JEWS IN BUSINESS AND ECONOMY OF KOPRIVNICA AND PODRAVINA

Ljiljana Dobrovšak

Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«

Marulićev trg 19

10000 Zagreb

Ljiljana.Dobrovsak@pilar.hr

Primljeno / Received: 30. 10. 2009.

Prihvaćeno / Accepted: 4. 11. 2009.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC 94.329 (475.5)

SAŽETAK

Uz domaće trgovce, vrlo aktivni nositelji trgovačke djelatnosti u Koprivnici i Podravini bili su Židovi koji su od samog početka doseljavanja u podravski kraj bili uključeni u razvoj gospodarstva ovisno koliko su im date mogućnosti to dozvoljavale. Potkraj 19. stoljeća Židovi su držali veći dio koprivničke i podravske trgovine i sudjelovali su u svim važnijim gradskim gospodarskim poslovima, osobito u bankarstvu i industriji. Njihov utjecaj proširen je i na sva veća podravska naselja, pogotovo su trgovački bili aktivni u Legradu, Ludbregu, Malom Bukovcu, Novigradu, Drnju, Virju i po selima, a najveću ulogu su dosegili u vremenu između dva svjetska rata. Vrlo spretni i poslovni širili su svoje poslove unutar i izvan Podravine i zbog toga je njihov doprinos velik ne samo u privrednom razvoju, nego i u društveno-kulturnom životu Koprivnice i Podravine.

Ključne riječi: Židovi, Koprivnica, Podravina, gospodarstvo

Key words: Jews, Koprivnica, Podravina, economy

UVOD

U razdoblju između 15. i 17. stoljeća nema podataka o stalno naseljenim Židovima u sjevernoj Hrvatskoj, već se oni pojavljuju sve učestalije početkom 18. stoljeća, kada kao »putujući trgovci« posjećuju sajmove u sjevernoj Hrvatskoj.¹ Tada, a i nešto ranije (sredina 17.st.) zabilježena je i prva pojava Židova u krajevima oko rijeke Drave. Židovi su kao trgovci-pokušarci dolazili u Podravinu obilazili sela i nudili svoju robu, no zbog zakona o zabrani zadržavanja vraćali su se kući (po zakonskom članku 19./1729. Ugarskog sabora - dopušteno im je bilo *pravo térgovanja* ali ne i stalni boravak na prostorima Kraljevine Hrvatske i Slavonije).² Židovi se u Hrvatsku doseljavaju iz različitih dijelova Europe, iako najviše iz susjednih ugarskih županija te su u Podravini prednjačili aškenaski Židovi doseljeni iz srednje Europe koji su prvo naselili susjedne zapadne ugarske županije (Tolna, Somogy, Zala, Vas i Sopron), pa se nakon toga sele u manja trgovišta i gra-

¹ *Katalog izložbe, Židovi na tlu Jugoslavije*, MUO, Zagreb, 1988, 136.

² Mirjana GROSS/ Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992, 418.-419.

diće u blizini hrvatsko-ugarske granice.³ Nakon *Tolerancijskog edikta* kralja Josipa II. iz 1781. i *Patenta Systematica gentis Judaeorum Regulatio* koji se za Ugarsku i Hrvatsku primjenjivao od 31. ožujka 1783. znatno se poboljšao položaj Židova na prostoru Ugarske, a on je ujedno i omogućio trajnije naseljavanje Židova u Hrvatsku, pa tako i Podravinu.⁴ Njime su Židovi dobili dozvolu boravka u nekom mjestu, no on ipak nije značio da Židovi u mjestu smiju posjedovati kuću ili druge nekretnine, zemlju, niti da se smiju baviti svim poslovima i obrtima. Patent *Gens Judaica* je određivao manjem broju Židova mogućnost da postanu »tolerirani« i da se nasele na određenom području. U vremenu od 1783. do 1840. za Židove iz Ugarske (s time i za Židove u Hrvatskoj) izdani su brojni zakoni koji su im boravak i poslovanje onemogućavali, da bi 30-tih godina 19. stoljeća akcijom liberalnih vođa u Ugarskoj, došlo do preokreta te se tada u Ugarskom saboru na dnevnom redu pokreće pitanje emancipacije Židova. Tako je na inicijativu ugarskih političara unutar Ugarskog sabora izglasana zakonskih članak 29./1840. (*de Israelitis*) koji je važio i u Hrvatskoj i Slavoniji. Zakon je uz brojne olakšice, omogućio Židovima pokretanje tvornica, bavljenje trgovinom i svim obrtima, kupovanje nekretnina, pohađanje svjetovnih i konfesionalnih škola i useljavanje u slobodne kraljevske gradove, osobito u one koji su im do tada to branili pozivajući se na kraljevske povlastice. Istovremeno su ugarski Židovi unutar Ugarskog sabora zatražili potpunu emancipaciju i ukidanje tolerancijske takse. Iako se o emancipaciji na Ugarskom saboru raspravljalo jedino je postignuto da im je proširen krug zanimanja (1843.) i ukinula se tolerancijska taksa (1846) time su se ugarski Židovi (s njima i hrvatski) otkupili u iznosu od 1.200,000 forinti.⁵

Židovi su se u Kraljevini Hrvatskoj do izbijanja revolucije 1848. uglavnom naseljavali prvo na selu, pa zatim u manjim mjestima, trgovištima i tek kasnije usporedo s razvojem gradova i gospodarstva, sele u veće gradove, pa se takav razvoj može pratiti i kod doseljavanja Židova u Podravinu. Nakon sloma revolucije Židovi su bili u istom položaju u kojem su bili i prije izbijanja. *Oktroiranim ustavom* iz 1849. Židovi cijele Carevine proglašeni su jednaki s kršćanima u svim građanskim pravima, međutim *Silvestarski patent* iz 1850. nije potvrdio prijašnje odluke, pa su sve odredbe ostale »mrtvo slovo na papiru«. Istovremeno s restriktivnim mjerama iz bečkog središta usmjerenim prema centralizaciji države pokrenute su i najveće promijene unutar Monarhije koje su se dogodile i na političkom i sudbenom planu (1852. uveden je u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji *Opći austrijski građanski zakonik*). Pravno se položaj Židova u Carevini uvelike i nije promijenio, mada je država pokazivala određene namjere u daljnjem ukidanju zabrana koje su donesene u ranijim razdobljima. Prvi koraci prema službenom odobrenju emancipacije pokrenuti su tek 1860. godine kada su za Židove Monarhije izdane tri važne carske naredbe kojima se osposobljavaju Židovi da mogu biti svjedoci pri oporukama kršćana, dopušta im se naseljavanje u rudarska mjesta te im se podjeljuje pravna sposobnost da mogu stjecati vlasništvo nepokretnih

³ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj-migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997, 13.

⁴ Krešimir ŠVARC, *Kratka povijest koprivničke židovske zajednice, Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998, 378; Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske-Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. -1860.*, Zagreb, 1985, 361.; Mirjana GROSS, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću, Gordogan, siječanj-travanj, 23.-24.*, Zagreb, 1987., 26.

⁵ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice*, I., drugo nadopunjeno izdanje, Zagreb, 2004., 23.-24.; više o Židovima u Koprivnici u ovom razdoblju vidjeti u Ljiljana DOBROVŠAK, *Novi prilozi o Židovima u Koprivnici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine, Podravina*, vol. VII., br.13., Koprivnica, 2008., 84.-93. Béla BERNSTEIN, *Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn, Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*, herausgegeben von Dr. M. Brann und Dr. F. Rosenthal, Breslau, 1900., 627. U otkup su bile uključene židovske zajednice iz hrvatskih i slavonskih županija i proporcionalno svojem udjelu u stanovništvu sudjelovale su ovako: zagrebačka židovska zajednica platila je 8.105,10 forinti, križevačka 2.713,20 forinti, požeška 1.085,20 forinti, srijemska 719,35 forinti, varaždinska 24.301,45 forinti i virovitička 5.205,45 forinti.

dobara, nekretnina i da mogu postati vlasnicima zemlje ukoliko ju sami obrađuju. Ubrzo je uslijedilo i zakonsko proglašenje ravnopravnosti prvo u Austriji i Ugarskoj (1867.), a onda i u Hrvatskoj (1873.).

Iako su Židovi pravnu i građansku ravnopravnost u Hrvatskoj stekli tek 1873. godine⁶ ona u formalnom smislu nije bila prava ravnopravnost, jer po zakonu Židovima nije pružena puna emancipacija (zabranjivao se prijelaz katolika na židovstvo te nisu smjeli sklapati brakove sa ne-židovima-katolicima). Od 1873. godine počinje njihovo gospodarsko, ali i političko uzdizanje u hrvatskom društvu, koje će biti zaustavljeno pojavom i dolaskom nacifašizma na vlast u Njemačkoj, a potom 1941. godine i uspostavom ustaške NDH.

POVIJEST ŽIDOVA U KOPRIVNICI I PODRAVINI

Židove na prostoru današnje Podravine možemo susresti još u vrijeme vladavine Osmanlija. Pretpostavlja se, da se u selu Drnju u 17. stoljeću obavljala razmjena zarobljenika, a istodobno je to bila karantena za obranu od kuge ali i raštel za trgovanje, pa se prema nekim neslužbenim podacima (L. Brozović) tu spominju prvi židovski trgovci vjerojatno s područja Osmanskog Carstva.⁷ U 18. stoljeću (najraniji spomen je u drnjanskoj župnoj spomenici iz 1740.) jedan dio napuštene utvrde u Drnju zove se *Židovaroš*. Pri tome se nijednom ne spominju Židovi, ali se za dio utvrde koristi spomenuti izraz, pa je očigledno da je riječ o starijoj tradiciji doseljavanja židovskog stanovništva, pa čak i mogućnost postojanja geta za Židove.⁸ Drugo najbliže trgovište u Podravini gdje su Židovi isto tijekom 17. stoljeća živjeli, je Legrad. Na planovima Giovannija Giuseppea Spalla 1670. i 1671. nalazi se ucrtano židovsko naselje »Juden Statt« koje se razvilo izvan utvrđenog dijela grada.⁹ U spisima legradskog magistrata (1672.) među prisežnicima spominje se Samuel Ujláki, koji bi po imenu mogao biti Židov.¹⁰ Potvrdu za prisutnost Židova nalazimo i u popisu davatelja poreza za Legrad iz 1676. jer se tada skupljao porez i od Židova, no ne navodi se za koliko obitelji niti se ne navode njihova imena. Prvi pouzdani podatak o stalnoj naseljenosti Židova u Legradu potječe tek iz kanonskih vizitacija 1698. godine.¹¹

Iz ovog se može zaključiti, da su prvi Židovi u Podravinu vjerojatno počeli dolaziti krajem 17. i početkom 18. stoljeća iz susjednih ugarskih županija kako bi se na ovim prostorima bavili trgovinom, ali se zbog ranije navedenih zakona (iz 16.st.) nisu smjeli zadržavati. Uz te putujuće trgovce u krajevima oko rijeke Drave susrećemo i tzv. »privremeno« nastanjene Židove i pokućarce, koji dolaze u Podravinu iz ugarskih županija Zale i Somogya radi trgovine, obilaze sela, obavljaju

⁶ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj-migracije i promijene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997, 23.-24.

⁷ Leander BROZOVIĆ, *Grada za povijest Koprivnice*, Koprivnica, 1978.,47. Ljiljana DOBROVŠAK, Židovi i njihov utjecaj na transformaciju podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *Podravina*, br. 6., prosinac, Koprivnica, 2004., 24.; Hrvoje PETRIĆ, Vom Handel im alten Koprivnica (17.-19. Jh), *Podravina*, br.2., Koprivnica, 2002., 99.-114.

⁸ Hrvoje PETRIĆ, *Koprivnica u 17. stoljeću*, Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu, Samobor, 2005., 261.

⁹ Mirela SLUKAN-ALTIĆ, Legrad-grad na sutoku rijeka i između država, *Podravski zbornik*, 28., Koprivnica 2002., 115., M. KLEMM, Planovi Čakovca, Kotoribe i Legrada iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojnovijesnom muzeju, *Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU*, br.1., Varaždin, 1986., 198.

¹⁰ H. PETRIĆ, Vom Handel im alten Koprivnica, 109.-110.

¹¹ *Magyar-Zsidó oklevéltár-Monumenta Hungariae Judaica (MZO)*, ured. Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor, V./I. kötet 1096.-1700., Budapest, 1959., 401.-402.; Lj. DOBROVŠAK, Židovi i njihov utjecaj na transformaciju podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, 24.; H. PETRIĆ, Vom Halden im alten Koprivnica, 109.-110., Hrvoje PETRIĆ, *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*, Zbornik radova, Zagreb, 2004., 67.-68., 208.-220.

svoju djelatnost te se krajem tjedna, prije sabata vraćaju kući. Sredinom 18. stoljeća Židovi počinju boraviti u gradovima i mjestima s prešutnom dozvolom lokalnih i vojnih vlasti. U samoj Koprivnici prvi tragovi Židova zabilježeni su za vrijeme generala Becka 1753. koji im je omogućio trgovanje u gradu. Oni nisu živjeli unutar grada, već su dobavljali odijela (*mandure*) za austrijsku vojsku pa su zbog toga bili pod zaštitom vojnih vlasti.¹² Njihov boravak u Koprivnici nije bio dugog vijeka, jer se već 6. travnja 1756. na saborskoj sjednici Hrvatskog sabora govori o uklanjanju Židova s područja pod vojnom upravom u Koprivnici.¹³ Od sredine 18. stoljeća u dokumentima mogu se pratiti židovski trgovci imenom i prezimenom. Tako se do sada mislio da je prvi imenom zabilježeni Židov u Koprivnici Izak David Ješescher, židovski trgovac iz Osmanskog Carstva tj. Sofije, koji je iz Trsta krenuo u Zemun, a 1774. je uhapšen u Koprivnici.¹⁴ Međutim, prema najnovijim podacima iz ugarskih arhiva, prvi zabilježeni Židov u Koprivnici je Sámuel Wolff, koji se u dokumentima navodi kao *Jud von Koprainitz aus Croatien*. On se 1756. sporio u Koprivnici po pitanju trgovačkog posla s gradskim trgovcem Gottliebom Schindlerom.¹⁵ U većini gradova sjeverne Hrvatske i Slavonije (Križevci, Koprivnica, Bjelovar, Osijek i dr.) Židovima je tijekom 18. stoljeća u skladu s zakonom iz 1729. godine bilo dopušteno jednodnevno do trodnevno zadržavanje na sajmovima, uz plaćanje boravka.¹⁶ To nam potvrđuje i molba građana Koprivnice koji 1770. godine pitaju Križevačku županiju koji namet da uzimaju od Židova kada trguju u gradu.¹⁷ Iako, kao što vidimo, Židovi dolaze trgovati u Koprivnicu, međutim prve stalno zabilježene obitelji u Koprivnici su ipak tek s početka 19. stoljeća. One su stanovale izvan grada, mada se može pretpostaviti da su u selima oko Koprivnice živjele i ranije (Herešin, Sobotica, Rasinja, Ludbreg).¹⁸ Nakon objave Patenta *Gens Judaica* 1783., Židovi su se počeli za stalno naseljavati na području Podravine. U kojem broju su se Židovi naselili u Hrvatsku, nedugo nakon objave Patenta, govori nam Jozefinski popis koji se provodio na području civilne Hrvatske i Slavonije (1785./87.). Prema Jozefinskom popisu u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji se 1785./1787. nalazi 18 židovskih obitelji sa 111 članova od toga su u Križevačkoj županiji popisane dvije obitelji sa 15 članova, uz po jednu obitelj u Križevcima (4 člana) i Koprivnici (6 članova).¹⁹ Nakon toga započinje kontinuirano naseljavanje Židova ne samo u Koprivnicu već i u njezinu okolicu i cijelu Podravinu. Prema dosadašnjim nalazima istraživača, prve stalno naseljene četiri obitelji u gradu zabilježene su tek 1800. godine, a stanovale su izvan Koprivnice.²⁰ Broj Židova raste iz godinu u godinu i

¹² Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, III., Zagreb, 1901., 185.-194. L BROZOVIĆ, *Grada za povijest Koprivnice*, 47.

¹³ *Zaključci Hrvatskog sabora*, sv. VII., Zagreb, 1970, 148.

¹⁴ HDA, *Acta Consilia Regium Croatica*, E 68., 1774.; Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, 192.

¹⁵ *Magyar-Zsidó oklevéltár-Monumenta Hungariae Judaica (MZO)*, ured. Scheiber Sándor, XIII. kötet 1296.-1790., Budapest, 1970., 422.-424., Lj. DOBROVŠAK, Utjecaj Židova, 25.

¹⁶ *Katalog izložbe - Židovi na tlu Jugoslavije*, 136. G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj, Tolerancijalna taksa u zagrebačkoj županiji, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, Zagreb, IV, 1902; 189.-192.

¹⁷ G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st., 190.-191.

¹⁸ Magyar Országos Levéltár (MOL), Helytartótanácsi Levéltár, C-55, *Departamentum Judaeorum*, kut. 76/1796., Lj. DOBROVŠAK, Židovi i njihov utjecaj na transformaciju podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, 25.

¹⁹ Ivan ERCEG, Pripreme i struktura Jozefinskog popisa, *Acta Historico-oeconomica*, vol. 18 (1), Zagreb, 1991., 16., Igor KARAMAN, Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonija, Srijema i Bačke u doba Josipa II.-1787., *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 29., Novi Sad, 1961, 89.-90. Za usporedbu važno je napomenuti da je tada u cijeloj Ugarskoj (zajedno s Hrvatskom) bilo 16.212 židovskih obitelji tj. 80.894 stanovnika židovske vjeroispovijesti.

²⁰ Hrvatski državni arhiv (HDA), *Križevačka županija*, kut.156./1800. spis 7./1800; kut. 157./1800; spis 88./1800.; Hrvoje PETRIĆ, *Općina i župa Drnje*, Drnje, 2000, 87; Hrvoje PETRIĆ, *Koprivnica na razmeđu epoha (1765.-1870.)*, Koprivnica-Zagreb, 2000, 17.; Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, 24.

prema popisu 1839./1840. (neprecizan popis) u Hrvatskoj živi po gradovima i selima oko 2.100 Židova,²¹ a u Križevačkoj županiji njih 145. Masovnije useljavanje Židova uslijedilo je tek nakon 1851. godine kada su Židovi dobili slobodu stanovanja, tako da bi 1869. godine od 3.224 stanovnika u Koprivnici bilo već 110 Židova.²² Podravina od 1857. do 1910. u cjelini demografski jača, pa se tako povećava i ukupan broj židovskog stanovništva, pa Židove nalazimo u selima koprivničke Podravine: Đelekovcu, Goli, Koprivničkom Ivancu, Novigradu Podravskom, Peterancu i Sokolovcu. Povećanju broja Židova u nekim gradovima i podravskim mjestima (Koprivnica, Gola, Drnje), pridonijela je izgradnja željezničke pruge Rijeka-Zagreb-Koprivnica-Zakany-Budimpešta koja je puštena u promet 1870. godine, tako da se udio Židova npr. u Drnju popeo 1890. na 1,6%, u odnosu na 1880. kada je bio 1,0%. Ovakva situacija će se ipak promijeniti krajem 19. stoljeća, kada Židovi sele u gradove, osobito one koja se nalaze na križištima putova, gdje je brži razvoj manufakture, industrije, obrta i trgovine, a koji im omogućava brže napredovanje u društvu.²³ Godine 1871. došlo do razvojačenja bjelovarskog generalata tj. đurđevačke i križevačke regimente, i tada su neka podravska mjesta postala dio civilne Hrvatske (Peteranec, Novigrad Podravski, Đurđevac i dr.). Razvojačenjem ovog kraja došlo je do naglog uspona trgovine u tim mjestima jer su njoj prednjačili Židovi.²⁴ Od 1873. do 1918. Židovi su se u Podravini i Koprivnici uključili u sve sfere kulturnog, političkog i gospodarskog života. Za vrijeme Prvog svjetskog rata u Podravinu (Koprivnicu) stigle su i prve sefardske obitelji: Albahari, Perera i Finzi.

UTJECAJ ŽIDOVA U GOSPODARSTVU PODRAVINE I KOPRIVNICE

Židovi su nedvojbeno imali jak utjecaj na razvoj gospodarstva ne samo u Hrvatskoj već i u Podravini. Već od samog doseljenja, Židovi se uključuju u privredne tokove Podravine. Iako im je zakonski članak 19./1729. branio naseljavanje, on nije sadržavao zabranu trgovanja po sajmovima. Zbog toga Židovi u početku djeluju samo kao pokućarci i sitni trgovci te vlasnici malih gostionica-svratišta, dok im je *Patent* uz obrtništvo omogućio i unosnije poslove i sudjelovanje u poduzetničkim pothvatima i pokretanju manjih manufaktura. Nedugo nakon donošenja Patenta uslijedio je i zakon o slobodnoj dozvoli kućarenja (torbarenja), pa je Židovima olakšana i ova vrsta trgovine. Kućarenjem su Židovi osvajali seosko tržište, pa se zbog toga Židovi počinju naseljavati prvo na selu, a u gradove dolaze samo za vrijeme velikih sajmova.²⁵ U Podravini Židovi sudjeluju i u razvitku splavarstva (fljosarstva) na Dravi. Računa se da je obitelj Hirschler, firmu za trgovinu drvom *Ujlaki-Hirschler i sin*, kako se kasnije nazivala, osnovala 1828./1830. u Donjoj Dubravi. Početkom 19. stoljeća Henrik Hirschler obilazio je međimurska sela u nudio je na prodaju sitnu robu. Svoj trgovački posao je integrirao s poslovima tada poznatog donjodubravskog krznara i trgovca građevinskim drvom Remuža Ujlakija. Tako je nastala firma *Ujlaki-Hirschler*, koja sudjeluje u prevezu drva od Dravograda nizvodno rijekom sve do ušća i dalje Dunavom do Smedereva. Henrikovi nasljednici Jakob, Leopold, Maks i Antun Hirschler vrlo su uspješno vodili poslove, osobito nakon 1848. godine, kupujući velike komplekse šuma u Sloveniji i Austriji i otvarajući

²¹ *Katalog izložbe- Židovi na tlu Jugoslavije*, 206.

²² K. ŠVARC, *Kratka povijest koprivničke židovske zajednice*, 1998, 375

²³ Hrvoje PETRIĆ, *Općina i župa Drnje*, Drnje, 2000, 23-47.; Dragutin FELETAR / Vjekoslav PRVČIĆ, *Stara Koprivnica-Das alte Koprivnica-Old Koprivnica*, Koprivnica, 1993, 33.

²⁴ Dragutin FELETAR, *Podravina- općine Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti*, Koprivnica, 1988, 124.-125.

²⁵ Ljiljana DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, doktorska disertacija, 2007., 61.-86.

brojna predstavništva širom Habsburške Monarhije. Firma je do kraja 19. stoljeća narasla kao trgovački magnat, a Hirschleri su dobili visoki plemićki naziv-baruni. Izgradnja željeznice 1860. Budimpešta-Kotoriba-Pragersko prospječila je posao Hirschlerovih, jer oni nakon toga otvaraju svoje predstavništvo u Budimpešti, a dio balvana ili rezane građe iz Drave voze u Kotoribu i željeznicom odvoze na mađarsko tržište. Poslovi oko trgovine drvom za obitelj Hirschler bili su jako uspješni, pa su poduzetni Hirschleri proširili svoje poslovanje i na razmjenu druge trgovačke robe i živežnih namirnica. Njihova firma bila je jedna od najpoznatijih u ovom dijelu Monarhije, a Hirschleri su imali svoja predstavništva u gotovo svim ovećim mjestima. Godine 1908. firma je slavila 80 obljetnicu svojeg postojanja i imala je tridesetak predstavništva, blizu 500 zaposlenih i 16 pilana razbacanih po Hrvatskoj, Austriji i Sloveniji. Između dva svjetska rata firma *Ujlaki-Hirschler und Sohn / Ujlaky-Hirschler es fiá* počinje polako propadati da bi pred početak Drugog svjetskog rata bila na rubu propasti i više njezina aktivnost nije obnovljena. Godine 1939. Hirschlerov činovnik Eugen Kaufman pokušao je osnovati svoje zasebno poduzeće za trgovinu drvom pod imenom »Borka«, ali je ono propalo 1943. godine.²⁶

Uz trgovačku djelatnost i splavarstvo, sredinom 19. stoljeća u Podravini se pojavljuju i Židovi pepeljari, zatim zakupnici prava vlastelina, odnosno manjih kraljevskih prava poput korištenja vodenica, gostionica, mesnica te naplate mlatarine, mostarine, zatim liječnici i ranarnici. No, ovo su tek pojedinačni primjeri, jer se Židovi u razvoj gospodarstva u Podravini mogu uključiti u većom mjeri tek nakon 1840. godine i objave zakonskog članka 29./1840. (*de Israelitis*) kojim su Židovi dobili pravo na utemeljivanje tvornica, pravo na trgovinu i obrt, ali su smjeli držati samo židovske kalfe. Izvan ovog članka su im odobrene još neke povlastice, kao što je i dalje potvrda torbarenja (1811. bio je izdan jedan zakon o torbarenju prema kojem su trgovci pokućarci smjeli prodavati samo onu robu koju su mogli nositi na leđima), i mogućnost da kao i kršćanski trgovci smiju otvarati trgovačke radnje u svakom mjestu. Budući da su se Židovi u Ugarskoj uključili u razvoj industrije i u pojedinim gradovima Ugarske utemeljili tvornice ili manje manufakture, pokazala se potreba za izgradnjom modernih financijskih institucija, pa su te iste godine 1840. državne vlasti donijele i novi »Zakon o financijama« u kojem su pazile na propisano vrijeme za obavljanje financijskih transakcija, odnosno poštovali su židovske blagdane.²⁷ U prvoj polovici 19. stoljeća trgovina čiji su dio postajali i Židovi imala je izuzetno važnu ulogu u izgradnji hrvatskog modernog građanstva. Trgovina je ujedno bila i glavni način stjecanja znatnijeg kapitala izvan feudalnih posjeda i zemljoradnje u koju Židovi nisu još uvijek mogli biti uključeni. Stoga nije čudno što je upravo ta grana djelatnosti bila najvažnija kod Židova. U ovom razdoblju Židove prema obavljanju trgovačkog posla možemo podijeliti na *veletrgovce*, koji prodaju robu manjim trgovcima, *trgovce* koji prodaju robu potrošačima, *kramare* koji posluju robom svakidašnje potrošnje u malim količinama i naposljetku na *pokućarce*.²⁸ Nakon sloma revolucije 1848./1849. *Oktroiirani ustav* je ukinuo feudalni posjedovni odnos i omogućio slobodno stjecanje imetka uz pravnu sigurnost privatnog vlasništva. Ove odredbe se ipak nisu odnosile na Židove jer ih *Silvestarski patent* iz 1850. nije potvrdio. Ubrzo je 1850./51. ukinuta carinska granica između Ugarske i Austrije, koja je omogućila jedinstveno tržište. Godine 1851. austrijska vlada je donijela odluku da nitko ne može biti isključen iz trgovine i industrije zbog toga što je druge vjere, nacionalnosti ili porijekla. Ovime je austrijska vlada radila na poboljšanju razvoja gospodarstva i industrije u

²⁶ D. FELETAR, *Podravina*, 187.; Dragutin FELETAR, *Legrad*, Čakovec, 1971., 122.-123. ; Dragutin FELETAR, *Zlatari i splavari na Dravi*, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1976., 124.-131.

²⁷ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, 98.-104.; *Zakona deržanog od 1 ta 1840 člani: VII., VIII., IX., X., XI., XX. i XXIX na horvatski jezik prevedjeni*, Zagreb, 1840., *Corpus Juris Hungarici-Magyar Törvénytár (1836.-1868.)*, Budapest, 1896., 175.-176.

²⁸ M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, 262.

Ugarskoj, a kao posljedica je bila sve veća uloga Židova u privredi.²⁹ I ban Jelačić je 1851. proglasio *Privremeni obrtni i trgovački red* u kojem je svatko bez razlike vjere i narodnosti imao jednaka prava na trgovačku i obrtničku djelatnost.³⁰ U razvoj Podravine se nisu uključili samo domaći podravski Židovi, već i Židovi iz susjedne Ugarske koji su svojim kapitalom sudjelovali u gospodarskom napretku Podravine. Tako su Židovi iz susjedne Ugarske privredno pomagali pojedina pridravska mjesta. U Podravini je zbog interesa razvijajuće tekstilne industrije i jeftine radne snage i prije 1848. cvala eksploatacija pepeljare ili proizvodnja (luženje) potaše. Potaša se iz Podravine izvozila na zapad, ali su kapacitet i obujam proizvodnje bili minimalni. Osobita jaka središta pepeljarenja bila su pojedina pridravska mjesta. Tako su Židovi iz Nagykanisze oko 1850. godine u pridravskom mjestu Repašu kod Molvi podignuli devet kotlova za luženje potaše te time udarili temelje pepeljarenja u Podravini.³¹ Kao posljedica spomenutih mjera u razdoblju od 1850. do 1859./60. počinju se stvarati i prve »dinastije« bogatih židovskih trgovaca i poduzetnika u Hrvatskoj (Hirschleri u Podravini). Uvođenjem *Obrtnog zakona* 1859./1860. proglašena je sloboda obrta te su njime ukinute sve zakonske prepreke koje su onemogućavale Židovima da privređuju kao i ostali stanovnici. Zakon im je omogućio posjedovanje nekretnina (1860.), dozvolio im je naseljavanje u rudarske gradove, bavljenje zanimanjima koja su im do tada bila zabranjena: farmacijom, proizvodnjom špirita i proizvodnjom brašna te je promijenio i njihov odnos prema ulaganjima, pa su Židovi okrenuli se izgradnji tvornica. Šezdesetih godina 19. st. nakon pada svih ekonomskih ograničenja i postupne emancipacije uslijed povoljnog odnosa bana Šokčevića prema Židovima nastaje jedna nova skupina privrednog građanstva kojoj pripadaju židovski veletrgovci, obrtnici, bankari, industrijalci, direktori, građevinski poduzetnici koji sudjeluju u ekonomskoj modernizaciji Hrvatske. Mnoge neuspješne pogone preuzimaju Židovi i pretvaraju ih u uspješna poduzeća.³² Židovi su bili kreditori seljaštva u Hrvatskoj kada nitko drugi to nije htio biti. Nisu se upisivali hipotekarno na imanja seljaka, već su osiguravali ulog relativno visokim kamatama (pa su smatrani lihvarima), svjedocima, a značajnu je ulogu imalo i povjerenje između dviju strana. Nakon pada svih ekonomskih ograničenja i postupne emancipacije, Židovi krajem sedamdesetih i osamdesetih godina 19. st. postaju dio imućnog građanstva i inteligencije. U vremenu kada se osnivaju privatne banke i štedionice na dioničkoj osnovi, Židovi se uključuju u taj posao i osnivaju male štedionice u većini manjih sredina, pa tako i u Podravini (Đurđevac, Virje...). Početkom 20. stoljeća svojim jakim kapitalom u Hrvatsku prodiru Česi, ali i Srbi, što dovodi do zategnutih odnosa sa Židovima. Međutim, za Židove se pokazao povoljan izlaz kada je 1906. posebnom uredbom omogućeno da dionička društva osnivaju druga dionička društva. Od tada se počinju osnivati brojna društva u kojima dominiraju Židovi, ali što se ne vidi iz naslova poduzeća ili naziva tvornice, niti iz dioničkih skupština. Mnogi Židovi su na taj način ostali prikriveni vlasnici, zaštićeni od protužidovskih izgređa i paljevine imovine koji će uslijediti pred kraj Prvog svjetskog rata. Nakon ulaska u novostvorenu državu ubrzo su vodeću ulogu u privredi sve više preuzeli Srbi koji istovremeno imaju i političku moć u rukama. To je osobito pogodilo Židove u Podunavlju i Srijemu, pa mnogi napuštaju Hrvatsku ili se preseljavaju iz manjih mjesta u veće gradove (obitelj Wortmann se tako preselila iz Srijema u Koprivnicu gdje je u Basaričekovoj ulici nastavila proizvoditi likere). Niti u razdoblju od 1925. do 1941. nisu se Židovi mogli oduprijeti srpskoj dominaciji u gospodarstvu jer Beograd čini sve da preuzme gospodarstvo jugoslavenske

²⁹ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, 246.-252.

³⁰ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, 271.

³¹ D. FELETAR, *Podravina*, 188.; Dragutin FELETAR, *Studije i radovi o Podravini*, Čakovec, 1982, 133.

³² Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Gospodarska politika u Hrvatskoj za vrijeme bana Josipa Šokčevića, Hrvatski ban Josip Šokčević, zbornik radova*, Zagreb-Vinkovci, 2000., 165.-167.

države u svoje ruke. Najteži udar prije samog Holokausta prestižu Židova dogodio se 1939. u vremenu Banovine Hrvatske, kada se banska vlast prema Židovima ponašala krajnje neblagonaklono jer je postavljala povjerenike u židovske trgovine koje su se bavile prodajom hrane, ograničila je upis broja židovske mladeži na fakultete i istraživala tko je vlasnik dionica u dioničkim poduzećima s tendencijom nacionalizacije stranog (čitaj židovskog) kapitala. Ubrzo je uslijedio Holokaust i uništenje Židova u Hrvatskoj, pa je danas uloga Židova u razvoju gospodarstva u Hrvatskoj i Podravini samo prošlost.³³

Židovi su po zanimanjima, ipak najčešće bili trgovci, obrtnici i vlasnici gostionica koji su uglavnom svoje trgovine smještali u uži centar gradova, manjih mjesta ili sela. Njihov utjecaj najviše se može pratiti u većim mjestima, kao u Koprivnici, koja se zbog svog povoljnog geografskog i prometnog položaja našla na križištima važnih putova te u Legradu, Ludbregu i Đurđevcu.³⁴

Do početka 20. stoljeća u *Koprivnici* razvila se jaka grupa židovskih trgovaca koji su ranije bili vezani za neka manja okolna mjesta, kao npr. Drnje, a preseljenjem u grad utjecali su na razvoj Koprivnice i njezin privredni život. Potkraj 19. stoljeća Židovi drže veći dio koprivničke trgovine i sudjeluju u svim važnijim gradskim gospodarskim poslovima, pogotovo u bankarstvu, manufakturi i industriji. U samom centru na Florijanskom trgu bilo je dućana židovskih trgovaca i obrtnika, ali i pripadnika drugih naroda.³⁵ Židovske trgovine bile su poznate u cijelom gradu. Najznamenitije mjesto bilo je svratište/hotel *K caru austrijanskom /Zur österreichische Kaiser* (1848.), koje je godinama (od 1896.) držala znamenita koprivnička obitelj Schwartz (Švarc).³⁶ Trg je bio središte koprivničke gospodarske i kulturne »kreme« koja se sastajala u kavani *Mundi*³⁷ koju je vodila židovska obitelj Graf (Edmund Graf) od 1891. do 1919. godine. Uz njega, kavane su imali Moritz Hirschl (1901.-1921.), i Hinko Hirschler (1903.-1914.).³⁸ Izvan okvira cehovskog obrta do sredine 19. stoljeća u Koprivnici javljaju se i neki pothvati manufakturnih obilježja. Oni su bili glavni inicijatori osnivanja prvih koprivničkih i podravskih štedionica i banaka od 1872. na dalje. U novčarskom poslovanju osjetila se potreba za osnivanjem banke, tako da su 1872. koprivnički trgovci predvođeni Marko Breyerom (Židov) pokrenuli osnivanje *Dioničke štedionice*, ali zavod nije dugo trajao.³⁹ Nekoliko godina kasnije (1876.) osnovane su još dvije novčarske udruge *Gradska štedionica* u čijem su osnivačkom odboru bili Židovi (Arnold Betlheim i Samuel Steiner) i *Štedionica pripomoćnog društva*.⁴⁰ Židovski kapital sudjelovao je i u osnivanju *Pučke*

³³ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998, 131., 138.-141.

³⁴ D. FELETAR/V. PRVČIĆ, *Stara Koprivnica*, 21.

³⁵ D. FELETAR/V. PRVČIĆ, *Stara Koprivnica*, 21; Ivan BRATKOVIĆ/ Dragutin FELETAR/ Vjekoslav PRVČIĆ, Razvoj trgovine i ugostiteljstva u koprivničkoj Podravini, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1988, 41.

³⁶ D. FELETAR/ V. PRVČIĆ, *Stara Koprivnica*, 21; L. BROZOVIĆ, *Grada za povijest Koprivnice*, 128.; Krešimir ŠVARC, *Štikelci iz stare Koprivnice*, Koprivnica, 1996., 202.-203. Svratište *K caru austrijanskom*, osnovao je 1848. rasijski barun Inkay, a krajem 19. stoljeća bilo je u vlasništvu Franza Pichlera, a od njega je 1896. prešlo u ruke Samuela Schwartza. Svratište je godine 1920. pregrađeno i dobilo ime samo CAR.

³⁷ Rudolf HORVAT, Uspomene iz moje mladosti (priredeni rukopis), *Podravski zbornik*, 23., Koprivnica, 1997, 28.

³⁸ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gospodarski razvoj grada Koprivnice u vrijeme načelnika Josipa Vargovića, *Scientia Podravina*, br.14., lipanj, Koprivnica, 1999., 6.-11.

³⁹ Igor KARAMAN, Osnove socijalno-ekonomske determinante povijesnog razvoja grada Koprivnice i njegove regije, *Koprivnica-grad i spomenici*, Zagreb, 1986, 21-22; D. FELETAR, *Podravina*, 204. U odboru štedionice bili su: predsjednik Janko Demetrović, tajnik Andrija Ostriš, blagajnik Lavoslav Leeb i odbornici Marko Breyer, Moritz Breyer i Nikola Bošnjak.

⁴⁰ D. FELETAR, *Podravina*, 204-205.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gospodarski razvoj grada Koprivnice, 10. Dokument o osnivanju *Gradske štedionice* u Koprivnici potpisali su: gradski ljekarnik Maks Verli i trgovci Salamon Deutsch i Pavao Lopatny.

štedionice 1895. godine. Dugogodišnji ravnatelj *Pučke štedionice* bio je Izidor Hirschl /Hiršl.⁴¹ Pokretači su većih tvornica. Tako je zalaganjem Ljudevita Schwarza, koji je 1906. bio unionistički zastupnik Koprivnice u Hrvatskom saboru, zatim križevačkog Židova, Adolfa Schwarza/Daničića (glavni dioničar, ali i većinski vlasnik Rafinerije u Bosanskom Brodu) i osobito gradonačelnika Josipa Vargovića, *Kemijska tvornica umjetnog gnojiva Danica* našla mjesto u Koprivnici i proradila 1906./1907. godine (kasnije je unutar nje 1922. pokrenuta i *Prva jugoslavenska tvornica šarafa*). Na ugovoru potpisani su od strane tvornice direktor: Eduard Landauer i Adolf Schwarz, a od koprivničke općine gradonačelnik Josip Vargović, dr. Slavko Wolf i Josip Novačić, gradski zastupnici. U rekordnom roku, dovršena je izgradnja tvornice i već 1908. isporučene su prve količine superfosfata tržištu, a 1910. je proradio i pogon za proizvodnju sumporne kiseline. Ova tvornica je svojim radom utjecala na poljoprivredu sjeverne Hrvatske, ali i na razvoj industrije u Podravini. *Danica* je bila poduzeće stranog kapitala (židovskog) i svi financijski poslovi su do 1918. odvijali se preko Komercijalne banke u Budimpešti. Do 1918. *Danica* je poslovala izvanredno uspješno, da bi nakon 1929. njezina poslovnost stagnirala te da bi tvornica s radom prestala 1937.⁴² Uz ovu tvornicu možemo spomenuti i *Tvornicu octa i pecaru jakih alkoholnih pića Schwarz* (1880.)⁴³ *Tvornicu soda vode* Šandora Löwya i Löfflera (1900.), koju je kasnije preuzeo David Löwy (1903.-1919.), *Tvornicu umjetnog leda* M. Grossa (1916., nosioci ovog posla bili su Ignac Švarc, Josip Hirschler i sin, Maks Gross i J. V. Kartis), *Eksploatacija šljunka Singer* kod Botova (1912.),⁴⁴ *Koprivnički paromlin* (1907. u upravnom odboru bili su Makso Švarc, Ignac Švarc, F. Reich, Šandor Reich i Ignac Gross) i dr.⁴⁵ Jedna od najznačajnijih tvornica je i *Tvornicu ulja Braun*. Emanuel Braun inače vlasnik durđevačkog mlina (osnovanog 1879.) iskoristio je svoje poslovne veze s Jurjem Ettingerom, bankarom koji je bio angažiran u koprivničkom paromlinu (osnovan 1902.) te je 1917. započeo u ovom mlinu s tiještenjem bundevskih koštica i izrađivanjem pogača za hranu stoke te miješanjem posija. Uljara je u Koprivnici osnovana službeno 3. listopada 1917. s glavnicom od pola milijuna kruna, a upravu su sačinjavali Ljudevit i Emanuel Braun, te Ludwig Hann. Tvornica je prestala s radom 1937.⁴⁶ I najvažniji istočno podravski ugljenokopi bili su vlasništvo Židova. Locirani su južno od Kloštra Podravskog i Pitomače i oko Velike i Male Trešnjevica (Črešnjevica), i od njih se 1904. stvorilo poduzeće *Pitomačko-črešnjevački ugljenici d.d.* Poduzeće je nastalo integracijom nekoliko starijih rudnika na obroncima Bilogore. Ovu akciju proveo je Vilim Singer, koji je od 1897. bio vlasnik rudnika u Trojstvu i koji se je ranije bavio istraživanjem nafte u Međimurju. Iako registrirani kao akcionarsko društvo, ovi su ugljenici bili obiteljsko poduzeće Singer. Lavoslav Singer, predsjednik društva sa Slavkom Singerom, ravnateljem *Jugoslavenskog kreditnog zavoda* u Beogradu, Albertom Singerom, prokuristom ugljenika i Dragutinom Singerom, prokuristom *Prve hrvatske štedionice* u Zagrebu, uvijek su držali više od polovine dionica.⁴⁷ I *Ugljenokopi Lepavina* otvoreni 1871. iako u početku nisu bili pokrenuti s

⁴¹ Milivoj KOVAČIĆ, Koprivnički apotekar-ljekarnik Josip Milhofer, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 2002., 212.

⁴² Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Tvornica »Danica« i njezino radništvo, *Podravski zbornik*, 1976., 26.-40., Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Koprivnička tvornica »Danica« do 1937. godine, *Podravski zbornik*, 22., Koprivnica, 1996, 127.; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Razvoj privrede i radničke klase u Koprivnici 1918.-1945., *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1980., 17.

⁴³ D. FELETAR, *Podravina*, 179.

⁴⁴ D. FELETAR, *Podravina*, 178.

⁴⁵ K. ŠVARC, Kratka povijest koprivničke židovske zajednice, 380.; *Židovi u Koprivnici, katalog izložbe*, Muzej grada Koprivnice, ured. Dražen Ernečić, Koprivnica, 2005., 13.

⁴⁶ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Tvornica ulja u Koprivnici i njeno radništvo, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1984., 50.

⁴⁷ D. FELETAR, *Podravina*, 183.; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Prijeratno podravsko rudarstvo, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1978., 56.

židovskim kapitalom, međutim kasnije prelaze u vlasništvo *Trgovačkog prometnog društva za ugalj d.d.* Otta i Antona Švarca (1905.) s dioničkom glavnicom od 2.500,000 kruna.⁴⁸ Židovi su bili pokretači i drugih važnijih pothvata u Koprivnici. Godine 1896. Gradskog zastupstva Koprivnice pokušalo je sklopiti ugovor s poduzetnikom Samuelom Schwarzom o podizanju električne gradske centrale, ali je »munjara« podignuta tek nakon Prvog svjetskog rata.⁴⁹ Najvažnije trgovine u gradu do Prvog svjetskog rata bile su u vlasništvu židovskih trgovaca. Najstarija trgovačka radnja bila je u vlasništvu obitelji Rosenberger.⁵⁰ Trgovine mješovitom robom držali su: Vilim Fischer (1870.-1876.), Josef Hirschler (1876.-1919.), Hanika Rosenber (1894.), Paulina Heinrich (1904.-1912.), Leo Hirschl, Paula i Ernest Pichler, Hupert/Rupert Šimun, Mici i Olga Hirschl. Trgovine tekstilom i pomodnom robom; Žaki Rosenberg, Mosko Perera, Šandor i David Rosenberger, Julije Güensberger/ Ginsberger (1904.-1908., njegov dućan se zvao *K nevjesti*), Richard Kollmann (1900.-1911.), Heinrich Schwarz (1876. trgovina muške odjeće), Albert Heinrich; trgovinu plodinama, Adolf Scheyer (1882.-1901.) i Julius Alstädter (1909.-1910.); trgovinu piva i vina: Ignatz Gross (1907.); trgovinu šivaćih strojeva: Makso Gross (1903.-1909.); postolari i vlasnici trgovine kožom i cipelama: Geza Hirschl (1906.-?) i Imenis Hirschler (1907.-?); prerada i trgovine kožom: Makso Goldstein (1909.-1911.); trgovina odijela: Aurel i Rudolf Schwarz, Cifo Švarc; trgovinu pletenom robom i kuhinjskim posuđem: Jakob Kollmann; kožari: Sternfeld, Teodor Weiss; nakupci: Dudo Finzi, Josip Fuchs; građevinski materijal: Otto Kollmann i Regina Heinrich (1895.-1904.); vinarija: Hugo Heinrich; trgovinu stakla: Samuilo Löwy (1895.);⁵¹ i David Löwy (skladište stakla, porculana, svjetiljaka, ogledala i svetih slika);⁵² bojadisaona tekstila: Wilim Grünwald (1892.- ?), Jakob Hochstadter (1905.-1914.); limarija: Žaki Švarc; kobasičari: Gerzon Handler (1900.-1921.) i Josip Fuchs (1909.-1917.) i dr.⁵³

Karakteristika razvoja trgovine u Koprivnici je ta da su ju i između dva svjetska rata gotovo čitavu držali Židovi.⁵⁴ Iako je privredni razvoj Podravine u međuratnom razdoblju (1919.-1941.) stagnirao,⁵⁵ trgovački židovski utjecaj došao je do izražaja. Mnogi su svoje trgovačke radnje pokrenuli krajem 19. stoljeća, a njihovi nasljednici su tijekom međuratnog razdoblja nastavili dobro uhodani obiteljski posao. Do 1941. u Koprivnici su radile slijedeće židovske radnje: trgovinu manufakturne robe držao je Albahari Salamon, gostionicu i prenočište Agica Eisenstädter, trgovinu mješovitom robom i žitom Alfred Eisenstädter, trgovinu mješovitom robom Bela Eisenstädter, trgovinu građevnog materijala Stanko Fuchs, trgovinu mješovite robe Josefina Grünwald i Dudo Finci, proizvodnju žestokih pića Judita Fischer, mesar i kobasičar je bio Vilko Handler, na Florijanskom trgu trgovinu vina i pića na veliko Hugo Heinrich, trgovinu kolonijalne, špecerajske i

⁴⁸ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Prijeratno podravsko rudarstvo*, 50.-51.

⁴⁹ D. FELETAR/ V. PRVČIĆ, *Stara Koprivnica* 1993, 37.

⁵⁰ Josip MILHOFER, *Sjećanja na koprivničke ljekarnice i farmaciju početkom XX. stoljeća*, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1979., 223.

⁵¹ Daniel KOVAČIĆ, *Kratki pregled povijesti koprivničkog gospodarstva u međuratnom razdoblju*, *Podravski zbornik*, 24./25., Koprivnica, 1998./ 1999., 148. Dragutin FELETAR, *Koprivnički čizmarski ceh*, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1979., 248.-250.; K. ŠVARC, *Kratka povijest koprivničke židovske zajednice*, 381.; *Židovi u Koprivnici*, 13.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Gospodarski razvoj grada Koprivnice*, 6.-10.

⁵² *Podravac*, br.1.-26. listopada 1918.- oglas za skladište Davida Löwy-a.

⁵³ Daniel KOVAČIĆ, *Kratki pregled povijesti koprivničkog gospodarstva u međuratnom razdoblju*, *Podravski zbornik*, 24./25., Koprivnica, 1998./ 1999., 148. K. ŠVARC, *Kratka povijest koprivničke židovske zajednice*, 381.; *Židovi u Koprivnici*, 13.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Gospodarski razvoj grada Koprivnice*, 6.-10.

⁵⁴ Krešimir ŠVARC, *Židovi u kulturnom i društvenom životu Koprivnice 1929.-1941.*, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 2004., 221.-228.

⁵⁵ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941.*, *Podravski zbornik*, 1981., 32.-45.; Dragutin FELETAR, *Ekonomsko-socijalne prilike u Podravini međuratnog razdoblja*, *Kaj*, br. I.-II., Zagreb, 1987., 79.-89.

kratke robe Franz Hirschl, trgovinu mješovitom robom Miroslava Hiršl, krčmu i sitničarsku trgovinu Sidonija Hiršl, trgovinu mješovitom robom i zemaljskim plodinama Jakob ml. Hirschler, sitničariju M. Hirschler, otpremništvo je držao Artur Kollmann, a David Kollmann je bio trgovac. Trgovinu stakla i porculana je imao David Löwyi. Na Jelačićevom trgu trgovinu željezom je držao Dušan Marić. Trgovinu mješovitom robom imala je Paula Pichler, trgovinu manufakturne, kratke i pletene robe na Zrinjskom trgu Mosko Perera trgovinu soda vode na Radićevom trgu Frida Politzer, međunarodne transporte »Slavija« držao je Milan Reich, trgovine manufakturne i pomodne robe držali su braća Rosenberg na Jelačićevom trgu, a Josip Rosenberg na Starčevićevom trgu. Milan Scheyer držao je trgovinu mješovite robe na Jelačićevom trgu. Na Zrinjskom trgu, trgovine su imali: Josip Scheyer koji je bio vlasnik trgovine s špecerajskom robom i Eugen Trautmann koji je imao trgovinu mješovite robe. U Radićevoj trgovinu mješovite robe i kože držala je Lotta Weiller. Milan je Selinger držao trgovinu zemaljskih plodina, smjese i slame u Varaždinskoj ulici. Najpoznatijem svratištu »Car« u međuratnom razdoblju vlasnik je bio Milan Švarc. Na Jelačićevom trgu Ignaz Tauss je imao svratište i gostionicu *Križ*, a Teodor Weiss trgovinu kožom.⁵⁶ Trgovinu odjela za gospodu i djecu na Zrinjskom trgu držao je Hinko Švarc/Schwarz, kasnije njegov sin Aurel.⁵⁷ Radionica prvog domaćeg sapuna u Frankopanskoj bila je u vlasništvu Jakova Rosenberga, a trgovina koža i postolarskih potrepština Geza Hirshl (Hiršl).⁵⁸ Ravnatelj štedionice nakon Prvog svjetskog rata bio je Artur Scheyer.⁵⁹ Iz ovog je vidljivo da se je utjecaj Židova u trgovini Koprivnice naglo pojačao dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća, što je pridonijelo i njihovom većem ugledu unutar društva.⁶⁰

Uz trgovačka zvanja, u velikom broju koprivnički Židovi su se bavili i intelektualnim zanimanjima. U Koprivnici su postojale dvije ljekarne (apoteke); jedna kraj župne crkve, a druga na glavnom trgu u kući Vjekoslava (Alojza) Fischla. Fischl je osnovao svoju ljekarnu 1888. godine, a 1919. prebacio ju je u jednokatnu kuću na glavnom trgu koju je kupio negdje oko 1919. godine, od Israhela Mosesa, koji je imao trgovinu i gostionicu i mlin u Malom Bukovcu. Ljekarna se zvala »Ljekarnicom k Spasitelju«. Fischl je bio porijeklom iz Češke, rođen u Merklinu kraj Brna. Po zanimanju je bio ljekarnik, ali i uspješan trgovački poduzetnik, i za vrijeme Prvog svjetskog rata uspio se obogatiti na bojenju tkanina, jer je tijekom rata ponestalo tkanina i sukna za odjeću, te je stanovništvo bilo prisiljeno se ispomagati sa starim odijelima koje je valjalo bojati. Boje su se miješale i punile u posebnoj prostoriji, koja je bila odijeljena od ljekarne i to u dvorištu koje se protezalo sve do Svilarske ulice u kojem su se nalazile prostorije i spremišta. U doba rata Fischl je zapošljavao nekoliko radnica, jer su boje bile mnogo tražene, a slale su se poštom po cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji. Njegov posao s pripravom boje zamro je 1923. kada je Fischl iznenadna umro. Iza smrti Fischla, ljekarnom je upravljao Đuro Klaner sve do 1947. godine. Fischlova ljekarna se nalazila pored trgovačke radnje s tekstilom braće Rosenberger. Između 1920. i 1923. kod Fischla je radio njegov šogor Mr. Ph. Rudolf Wertheim koji je kasnije pokrenuo vlastitu ljekarnu kraj Osijeka. U ljekarni kao praktikant radila je Fischlova kćerka.⁶¹ U drugoj poznatoj ljekarni

⁵⁶ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 39.-41.

⁵⁷ *Podravac*, b. 5.- 24. studenog 1918.

⁵⁸ *Demokrat*, br. 12.-21. ožujka 1920.; br.36.- 5. rujna 1920.

⁵⁹ *Demokrat*, br. 2.-9. siječnja 1921.

⁶⁰ D. KOVAČIĆ, Kratki pregled povijesti koprivničkog gospodarstva, 148.; I. BRATKOVIĆ/ D. FELETAR/ V. PRVČIĆ, Razvoj trgovine, 44. Prema popisu Zemaljske komisije za ratne zločine navodi se da je 1940. bilo 67 židovskih trgovačkih radnji i firmi u Podravini (kotar Koprivnica 47, Ludbreg 12 i kotar Đurđevac 8)

⁶¹ J. MILHOFER, Sjećanja na koprivničke ljekarnice i farmaciju početkom XX. stoljeća, 223.-226. Fischl je imao dvije kćeri, od kojih je mlađa Blanka studirala farmaciju i diplomirala 1924. Kasnije se udala za veterinara dr. Feliksa Polaka. Starija kćerka, Elza, udata Füređi umrla je kao udovica u Koprivnici 1976. godine. Njegova udovica Helfrida odvedena je i poginula je u ustaškom logoru 1941. godine.

»K zlatnom orlu«, vlasnika mr.pharm. Krešimira Derenčina, započeo je s radom kao pripravnik do 1931. Josip Milhofer (16.02.1904. Cvetkovac, kraj Koprivnice-?). Otac mu je bio gostioničar, trgovac vinom i proizvođač meda u Cvetkovcu i bili su jedina židovska obitelj u mjestu. Josip Milhofer, je imao tu sreću da je preživio Holokaust i kasnije se nastanio u Izraelu.⁶²

Između dva svjetska rata, židovski liječnici su bili: Julije Scheyer, Hinko Kollman koji je bio općinski liječnik i u Goli i Koprivnici,⁶³ Željko Selinger,⁶⁴ Ivo Würzburger, Zora Goldschmidt, Zora Betlheim, Zvonko Gunsberger, Albin Heinrich, Erna Perera⁶⁵ i Slavko Hirschler koji je bio zubar, a 1937. imenovan »specijalistom za zube« u Koprivnici,⁶⁶ Granični veterinar bio je dr. Felix Polak.⁶⁷ Uz liječnike tridesetih godina 20. stoljeća u Koprivnici bilježimo i niz inženjera, bankara, odvjetnika, profesora, kemičara i drugih.⁶⁸ Ugledni odvjetnik bio dr. Rikard Steiner, Lav Singer, M. Milić i dr. Branko Švarc koji je u jednom periodu bio i koprivnički gradonačelnik.⁶⁹ Tu su i razni stručnjaci: Đuro Švarc, Slavko Löwy (inženjer), Hugo Schwartz, Zoltan Selinger, Šentag, Ervin Salamon, Zlatko Švarc (kemičar), Helga Füreedi (kemičarka), Ivica Hiršl, dr. Pavao Wertheimer (biolog), prof. Milan Graf (muzikolog) i farmaceuti: Beno Wolfensohn, Lizika Kollman, Elza Weis i već spominjani Josip Milhofer.⁷⁰

I u ovom razdoblju su Židovi uz već postojeće tvornice, osnivali nove. Godine 1921. u Basaričekovoj ulici u kući Vladoja Fischera, proradila je velepecara Fischer i Wortmann prozvana *Tvornica likera Fischer i Worthmann* (1921.), koja se bavila i proizvodnjom octa. Tvornica se održala do Drugog svjetskog rata. Prvu koprivničku tvornicu bojadisanih platna u manjem opsegu vodio je Vilim Grünwald i ona je tridesetih godina 20. st. prestala s radom.⁷¹ Uz već postojeće ugljenokope (Lepavina) uzimali su u zakup i neke veće rudnike u okolici Koprivnice. Tako su poslije Prvog svjetskog rata rudnik Nikole Crnkovića u Podravskoj Subotici u zakup uzeli Josip Prvčić i Oskar Sonneschein, u čijim je rukama bio do 1935. U Podravskoj Subotici drugi ugljenik je od 1937. imao i Moric Blauhorn.⁷²

Na selu u Goli trgovine su imali: Wilim Grünbaum (trgovina peradi) i Julio Herzer (trgovina mješovitom robom); u Koprivničkom Ivancu: Rosalija Moses (sitna trgovinska radnja); u Novigradu Podravskom: Antun Goldschmidt (sitničarija), Ignatz Goldschmidt (trgovina mješovitom ro-

⁶² Milivoj KOVAČIĆ, Koprivnički apotekar-ljekarnik Josip Milhofer, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 2002., 211.-220.

⁶³ *Domaće ognjište*, br.27.-2. srpnja 1927. Hinko Kollman (1844.-28.6.1927.), liječnik u Koprivnici. Rodio se u Koprivnici, a liječničke nauke završio u Beču. Kao mladi liječnik službovao je u Srbiji, Aleksincu, Čupriji, Smederevu i drugdje, te je kao liječnik sudjelovao u srpsko-bugarskom rat 1885.-1886. i kasnije u raznim mjestima u Hrvatskoj, te je najzad dugo godina bio općinski liječnik u Goli, a poslije prevrata preselio se u Koprivnicu gdje je i umro.

⁶⁴ Milivoj KOVAČIĆ, Koprivnički liječnik dr. Željko Selinger, *Podravski zbornik*, 16., Koprivnica, 1990., 82.-88. Obitelj Selinger živjela je u Velikom Bukovcu, gdje je otac Željka, Dragutin imao gostionicu. Majka mu je bila Štefanija rođ. Sternberg. Željko je rođen 3. svibnja 1903. kao Dezső (Željko). Školu je polazio u Velikom Bukovcu, a 1914. obitelj se preselila u Mađarsku u Budimpeštu. Poslije završetka rata, 1918., vraćaju se u novoosnovanu državu i nastanjuju se u Koprivnici, gdje se otac počinje baviti trgovinom žitarica i sijena. Željko je medicinu završio 1928. na sveučilištu Julijan Maksimilijan u Würzburgu u Bavorskoj. Kao liječnik vratio se u Koprivnicu početkom 1932. godine kada je otvorio liječničku ordinaciju. U Koprivnici je obitelj živjela dobro sve do početka okupacije, 1941. kada su nastupili progono Židova. Među prvim koprivničkim uhapšenima koji su smješteni u logor Danica nalazio se i Željko Selinger. Prema nekim pretpostavkama ubijen je u kolovozu 1941. godine.

⁶⁵ K. ŠVARC, Židovi u kulturnom i društvenom životu Koprivnice 1929.-1941., 222.

⁶⁶ *Podravske novine*, br.18.-1. svibnja 1937.; J. MILHOFER, Sjećanja na koprivničke ljekarnice i farmaciju početkom XX. stoljeća, 230.

⁶⁷ *Podravske novine*, br. 3.-15. ožujka 1930.

⁶⁸ K. ŠVARC, *Štikelci iz stare Koprivnice*, Koprivnica, 1996., 156.

⁶⁹ K. ŠVARC, Židovi u kulturnom i društvenom životu Koprivnice 1929.-1941., 221.

⁷⁰ K. ŠVARC, Židovi u kulturnom i društvenom životu Koprivnice 1929.-1941., 222.

⁷¹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Razvoj privrede i radničke klase u Koprivnici 1918.-1945., 19.

⁷² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Prijeratno podravsko rudarstvo, 50.-51., 55.

bom), Berta Jelenić (krčmarska radnja) i Žiga Jelenić (trgovina mješovitom robom); u Sigetcu: Ljudevit i Danica Wolfsohn (sitničarija); u Sokolovcu: Drago Sonnenschein (trgovina mješovitom robom i sitničarija); u Velikoj Mučnoj: Beti Eisenstädter (trgovina mješovitom robom i gostiona) i Đuro Eisenstädter (trgovina mješovitom robom i mesnica); u Ždali je trgovinu mješovitom robom i ušurni mlin imao Pavao Pichler.⁷³ Ovakvo stanje je bilo sve do Drugog svjetskog rata. Nakon podržavljenja imetka Židova krajem 1941. i početkom 1942. i oduzimanja trgovina Židovima u Podravini se naglo osjetilo zamiranje privrednog života, a trgovina je poprimila čisto špekulativni karakter.⁷⁴

Židovi se trgovinski šire i na ostala podravska naselja, trgovački su aktivni u Ludbregu, Malom Bukovcu, Đurđevcu, Novigradu, Drnju, Virju i Legradu.⁷⁵ Uz Koprivnicu značajno po broju prisutnog židovskog stanovništva bilo je podravsko trgovište Ludbreg.⁷⁶ Iako se povremeni židovski trgovci u Ludbregu spominju već 1769. godine,⁷⁷ prvi se Židovi doseljavaju tek 1798. godine.⁷⁸ Iz dokumenata je poznato da je 1813. pivnicu u mjestu imao Hirschl (navodi se kao Hirschl-Brauer).⁷⁹ Veća skupina Židova u Ludbreg doselila se tek nakon 1866. godine, a do 1880. njihov broj se rapidno povećao. Imućnije obitelji nastanile su se u Ludbregu, a siromašniji sunarodnjaci po selima (Rasinji, Kuzmincu, Donjem Martijancu, Malom Bukovcu). U prvo vrijeme bavili su se trgovinom ili su bili gostioničari,⁸⁰ a kasnije su se bavili i novčarstvom. U svakom malo većem selu oko Ludbrega bile su obrtne radionice, židovske krčme i dućančići.⁸¹ U Ludbregu su najviše bili smješteni u samom središtu grada. Između dva rata najunosnije trgovine u Ludbregu su bile *Trgovina mješovitom robom* od obitelji Weinrebea S. i sin i *Trgovina tekstilnih otpadaka* u Poljancu od Milana Grünfelda i Andrije Heimer-a. Uz njih se spominju u Ludbregu trgovina Mavre Applera i sina, a Julije Hirschsohn držao je u Jelačićevoj, trgovinu mješovitom robom, kao i Mavro Satler i Samuel Weiss. Vilim Scheyer i sin su imali trgovinu u Strosmyerovoj u Ludbregu. U Kunovcu je trgovinu mješovite robe držao Ernest Kreutzer. U Malom Bukovcu trgovinu mješovitom robom držao je Koloman Sterberger. U Podravskoj Subotici Edo Hirschsohn, a u Poljancu, sakupljači jaja i peradi te vlasnici sitničarije su bili Robert i Elizabeta Hacker. U Velikom Bukovcu trgovinu mješovite robe držala je Ela Weiss.⁸² Židovi su imali i nekoliko gostionica. Ludbreško svratište *K crnom orlu* u zakupu su držali Klauseri, Lauschevi su imali gostionicu u Čukovcu, Mitzkyevi u Svetom Đurđu i Šandor Pajtas (Pajtaš) u Ludbregu koji je bio više orijentiran na poljoprivredu, dok mu je gostionica bila usputno zanimanje.⁸³ Dvije dobro uhodane odvjetničke kancelarije vodili su dr. Spiegler/Špigler i dr. Schlesinger/Šlesinger.⁸⁴ Kao liječnik i ljekarnik

⁷³ K. ŠVARC, *Kratka povijest koprivničke židovske zajednice*, 381.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941.*, 40.-41.

⁷⁴ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941.*, 41.

⁷⁵ I. BRATKOVIĆ/ D. FELETAR/ V. PRVČIĆ, *Razvoj trgovine*, 42.

⁷⁶ Hrvoje PETRIĆ, *Društvene i gospodarske osobine razvoja ludbreške Podravine u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća*, *Podravski zbornik*, 23., Koprivnica, 1997, 74.

⁷⁷ Gavro SCHWARZ, *Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću*, *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva*, III., Zagreb, 1901, 187.

⁷⁸ Lj. DOBROVŠAK, *Novi prilozi o Židovima u Koprivnici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine*, 89.

⁷⁹ Milivoj DRETAR, *Povijest ludbreške židovske zajednice*, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 2004., 120.

⁸⁰ Marija WINTER, *Iz povijesti Ludbrega i okolice*, knjiga I. i II., Koprivnica, 2000, 150,

⁸¹ M. WINTER, *Iz povijesti Ludbrega*, 150-151.

⁸² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941.*, 41.

⁸³ M. DRETAR, *Povijest ludbreške židovske zajednice*, 123., Marija WINTER, *Tragedija ludbreških Židova*, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1986, 23

⁸⁴ M. WINTER, *Tragedija ludbreških Židova*, 23.-31.

se spominje Mr. Josip Kon (Kohn) koji je došao iz Beča⁸⁵ i dr. Zor koji je u Ludbregu bio liječnik vrlo kratko.⁸⁶ Od 1900. Jakob Stern je bio vlasnik trgovačkom mlinu u Malom Bukovcu, 1910. se spominje ciglana na parni pogon Hinka Friedfelda u Kapeli, dok je rudnik ugljena u Bolfanu držao Hinko Elles. Pekarju je imao Branko Weiss (Vajs) u Malom Bukovcu. Ludbreški Židovi bili su poslovni ljudi, pa je u najveća dva novčarska zavoda prevladavao židovski kapital.⁸⁷ U *Ludbreškoj banci i štedionici* Gross je imao udjel od 44,18%, dok je bankar Vilim Scheyer u *Ludbreškoj gospodarskoj podružnici* imao preko 82%.⁸⁸ U ludbreškom-rasinjskom području, na svom imanju u Slanju, poduzetni grof Lambert pokrenuo je razne manufakturno-industrijske inicijative i osnovao industrijska poduzeća (tvornica pokućstva koja je 1907. prodana, paromlin, tvornica celuloze i sl.). Kako su sva ta poduzeća vodena nesređeno, grof Lambert prodao je imanje 1910. Spitzeru i Pristeru, koji su ga kasnije rasparcelirali.⁸⁹ Kada su 1941. Židovi stavljeni izvan zakona, u njihove trgovine u Ludbregu najprije su postavljeni povjerenici, a vrlo brzo nakon toga Židovi su potpuno izbačeni iz svojih dućana. Velika željezarija trgovca Zlatka Weinrebea povjerena je njegovom trgovačkom pomoćniku Feliksu Šambareku, trgovina Maksa Scheyera pisaru Matiji Pavkoviću, Aplerova tekstila trgovina povjerena je ustaši Ivanu Gložniću, a privremeni direktor Ludbreške banke i štedionice postao je Ljudevit Vrančić, dugogodišnji činovnik te ustanove.⁹⁰ Time je i zamrla gospodarska uloga Židova u Ludbregu.

I razvoju *Đurđevca*⁹¹ (Gjurgjevac) kao obrtničkog i trgovačkog mjesta pridonijeli su Židovi. Do ukidanja Vojne krajine samo je nekolicina Židova živjela u Đurđevcu, iako nam najstariji zapis o spomenu Židova u Đurđevcu navodi da su tu bili prisutni i početkom 18. stoljeća. U zakonskom članku 19./ 1729. godine zabranjuje se ulazak Židovima u ove krajeve, i navodi se da se Židovi koji su *prije pušteni u Gjurgjevac, imadu ne samo odanle, nego iz sviju mjesta odstraniti*.⁹² Iako im je članak boravak branio, oni su očito u graničnom području boravili i trgovali kao torbari i pokućarci. Osobito jer im je bilo dozvoljeno da u graničnom području smiju boraviti tri dana, s time da svoju robu ne smiju javno izložiti.⁹³ U zapisu o proizvodnji pepeljike nakon 1800. zapisano je da su u đurđevačkom području u Repašu, Židovi iz Kanisze imali svoje instalacije s devet kotlova.⁹⁴ Međutim, oni se ipak u većem broju u Đurđevcu pojavljuju nakon 1868. godine i najčešće su trgovci.⁹⁵ Od poznatijih trgovaca to su bili: sitničar Sigmund Singer (1876.), Bernard Pollak, Ferdinand Brenner (1897.), te Jakob Gotlieb (1913).⁹⁶ U izvorima spominju se još Šandor Pichler, trgovac i vlasnik mlinu, sitničar Šandor Kohn i trgovac Leopold Pollak koji je bio zakupnik točarine.⁹⁷ U međuratnom razdoblju trgovinu je Đurđevcu držao Josip Berger (trgovina mje-

⁸⁵ Marija WINTER, Kulturno-prosvjetna društva u Ludbregu do 1941. godine, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1975., 147.

⁸⁶ M. WINTER, Tragedija ludbreških Židova, 23.

⁸⁷ M. WINTER, Kulturno-prosvjetna društva u Ludbregu do 1941. godine, 146.-147.

⁸⁸ M. DRETAR, Povijest ludbreške židovske zajednice, 123.

⁸⁹ D. FELETAR, *Podravina*, 186.-187.

⁹⁰ M. WINTER, Tragedija ludbreških Židova, 1986, 28.

⁹¹ Mato KUDUMIJA, *Đurđevac u svijetu i vremenu*, Đurđevac, 1968.; Rudolf HORVAT, Povijest Gjurgjevca, 1940.

⁹² G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, 13

⁹³ Vladimir MIHOLEK, Stari sajmovi i trgovine u Đurđevcu, *Podravski zbornik*, 26./27., Koprivnica, 2000./2001, 110.-111.

⁹⁴ Marko BEDIĆ, Zapisi iz gospodarskog života gjurgjevačkog kraja tijekom 19. stoljeća, *Đurđevečki zbornik-U povodu 70. obletnice živlejna Đuke Tomerlina-Picoka*, Đurđevac, 1996, 179.

⁹⁵ Vladimir MIHOLEK, Prilog poznavanju povijesti obrtništva u Đurđevcu, *Podravski zbornik*, 19.-20., Koprivnica, 1993./94, 67.

⁹⁶ V. MIHOLEK, Prilog poznavanju povijesti obrtništva u Đurđevcu, 74.; Marko BEDIĆ, Zapisi iz gospodarskog života gjurgjevačkog kraja tijekom 19. stoljeća, 183.

⁹⁷ V. MIHOLEK, Stari sajmovi i trgovine, 112.

šovitom robom), mlin Marija Lichter i naravno radio je Braunov paromlin.⁹⁸ Najugledniji đurđevački Židov bio je Emanuel Braun (Vezsprém, Ugarska, 1845 - Đurđevac, 27. V. 1937.),⁹⁹ osnivač velikog đurđevačkog paromlina (1885.), a potom u Koprivnici (1894.) Novigradu Podravskom 1910. i Kloštru Podravskom 1912, a bio je i osnivač *Industrije ulja* u Koprivnici 1916. ali i voćnog rasadnika. Svoj kapital stekao kupovinom starih krpa, koje je onda prodavao Salamonu Bergeru i 1895. novoosnovanoj zagrebačkoj *Tvornici papira*.¹⁰⁰ E. Braun je više desetljeća uspješno vodio obiteljsku firmu u čijoj su upravi sudjelovali i njegovi sinovi Šandor i Ljudevit. U Đurđevcu su uz mlin radile i pilana i električna centrala, a početkom 20. st. otvoren je i rudnik lignita u Kozarevcu. Aktivno je sudjelovao u pošumljavanju Đurđevačkih pijesaka, tzv. podravske Sahare, a isticao se i dobrotvornim akcijama. Poticaj za osnivanje uljare bila je velika nestašica jestivih masti tijekom Prvog svjetskog rata, te postojeća velika količina uljarica, ponajprije bundevskih koštica. Uz pomoć bankara Jurja Ettingera, E. Braun je uz koprivnički paromlin počeo s tiještenjem bundevskih koštica i izrađivanjem pogača za hranu stoke miješanjem posija, što je bio važan proizvod koprivničke uljare sve do njezine likvidacije 1937. Prvu upravu su činili Braun, njegov sin Ljudevit, te Ludwig Hann. Nakon požara 1920. sagrađena je nova zgrada i montirani novi strojevi za rafinaciju, pa je ulje na rafiniranje stizalo iz Vrbasa, Dalmacije i Hrvatskog primorja. Godine 1925. s glavnicom od dva milijuna dinara koprivnička uljara bila je jedna od najvećih u zemlji. Započela je kao obiteljsko poduzeće obitelji Braun, a kasnije je bilo dioničko društvo s dioničarima. Poduzeće je opstalo 30 godina, ali nije moglo izdržati konkurenciju zagrebačke tvornice ulja (u vlasništvu Š. i S. D. Alexandra), te pred svoj kraj zbog velikih dugova sve više prelazi u vlasništvo banaka.¹⁰¹ Radi poreznih razloga čitav je mlin 11. siječnja 1937. izdan u zakup jednom članu obitelji -Šandoru Braunu te je na glavnim skupštinama dioničara iskazivan fiktivni gubitak, iako su mlin i pilana i električna centrala poslovali povoljno. Uz to Šandor Braun je imao i koncesiju za iskorištavanje ugljenika u Kozarevcu kraj Đurđevca i koncesiju za iskorištavanje Drave. Kao najbogatiji čovjek Đurđevca, Šandor se vrlo brzo našao na udaru ustaških vlasti u Đurđevcu i 21. listopada 1942. otpremljen je u logor zajedno s čitavom obitelji, a mlin je zajedno s ostalim imetkom potpao pod Ured za podržavljenje imetka.¹⁰² Uz Braunove se u Đurđevcu još izdvaja i obitelj Brenner koja je po svojoj trgovini bila poznata u široj okolici. Trgovinu mješovitom robom otvorio je Ferdinand Brenner 1897. i na njezinom čelu stajao do 1910. kada je umro, a naslijedila ga je žena Vilhelmina, da bi 1919. trgovinu preuzeo njih sin Robert.¹⁰³ Židovi su u Đurđevcu bili obrtnici i članovi zadruga, te su neki bili najimućniji i najugledniji stanovnici i oduvijek su bili nositelji cjelokupnog gospodarskog, društvenog i kulturnog života u Đurđevcu. Godine 1897. u Đurđevcu su tamošnji Židovi pokrenuli novu štedionicu i pred izbijanje drugog svjetskog rata imali su učešće od 23,63 %.¹⁰⁴ Mlin u Đurđevcu držao je Šandor Hirschler. Ovdje možemo spomenuti i Novigrad Podravski koji je ležao na granici koprivničkog i đurđevačkog kotara, a admi-

⁹⁸ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 40.

⁹⁹ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Tvornica ulja u Koprivnici i njezino radništvo, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1984., 50.-56.; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine, 131.; *Hrvatski biografski leksikon*, 2, Zagreb, 1989., 284.; *Koprivničke novine*, br. 48.-23. srpnja 1927.- jubilej uglednog industrijalca Emanuel Brauna; *Podravske novine*, br.22.-29. svibnja 1937.

¹⁰⁰ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine, 131.

¹⁰¹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Tvornica ulja u Koprivnici, 50.-56.

¹⁰² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 43.

¹⁰³ V. MIHOLEK, Prilog poznavanju povijesti obrtništva u Đurđevcu, 74.

¹⁰⁴ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 39.; *Podravac*, br. 24/1897.; br. 25./1897.- na osnivačkoj skupštini bio je Albert Kohn- predsjednik, Leopold Kohn-blagajnik, Heinrich Fischer-knjigovođa. U tekstu pisac navodi da je prije deset godina (1887) u Virju bilo 4 Židova, a sada ih je 20 i već otvaraju štedionicu.

nistrativno je bio pod Đurđevcem.¹⁰⁵ Iako je Novigrad bio poznat po svojim domaćim trgovcima, iznimku je učinio jedan doseljeni, prvi Židov trgovac u Novigradu Mavro Goldschmidt (Schleining u Gradišću, 1830.- Novigrad, 1910.) koji se izvrsno uklopio u ovu sredinu. Mavro se 1868. doselio u Novigrad i tamo otvorio trgovinu te robu dovozio dravskim putem. Uključio se u svakodnevni život Novigrada.¹⁰⁶ Uz njega je bio poznati i Mojsije Deutsch (1847, Ludbreg-1902. Novigrad).¹⁰⁷ Jedan od osnivača *Novigradske štedionice* 1906. bio je Mavrin sin, Ignatz Goldschmidt, koji je bio član ravnateljstva štedionice do 1911. godine. Ostala njegova djeca Rudolf, Antun (mesar, 1909.) i Marta kasnije su osnovali svoje vlastite veće ili manje trgovine. Uz njih su poznati i židovski trgovci Izidor, Adolf, Albert i Sigmund Weiss, koji su imali trgovinu u Hlebina i u Virju.¹⁰⁸ U samom Virju među prvima trgovinu mješovite robe otvara Albert Weiss (1905.), a nakon njega oko 1913. otvara se trgovina sitne robe Leopold Pollak i trgovina mješovite robe Mavra Würzburgera.¹⁰⁹ U Virju je u staroj trgovačkoj kući u ulici u Gradišću trgovinu imao i Kohn, koji ju je kupio od Julijusa Tottara, inače sina vrlo uglednom trgovca Mije Tottara.¹¹⁰ U Prvoj virovskoj dioničkoj štedionici učešće Židova iznosilo je 51 posto.¹¹¹ I u susjednim Molvama krajem 19. i početkom 20. stoljeća spominju se židovski trgovci: Weiss, Josip Gotlieb, Martin Hirschler (Hiršler)¹¹² i Spitzer.¹¹³ U ostalim kotarskim mjestima Đurđevca, još su trgovine imali Josip Hirschler u Dragancima, u Pitomači Egon Fürst, Eugen Schlesinger i Josip Weber u Podravskim Sesvetama i Ernest Hirschler.¹¹⁴

Uz ova mjesta, valjano bi spomenuti i Legrad. Početkom 18. stoljeća (1710.) Legrad je kao mjesto preseljeno sa sjeverne na južnu stranu rijeke Drave. Prema tome Legrad je postao podravsko, a prestao biti međimursko mjesto. Upravo zbog svoga položaja i blizine mađarske granice Legrad se našao na putu židovskih migracija prema Hrvatskoj i vrlo rano je imao heterogenu strukturu stanovništva po narodnosti i vjeri.¹¹⁵ Legrad je mjesto u kojem se uopće spominju prvi Židovi u Hrvatskoj (1672.) Naravno, to su bili trgovci. Međutim, zbog kasnijih zakonskih prepreka Marije Terezije, očito je da su se Židovi iselili iz Legrada i ponovno vratili početkom 19. stoljeća kada će preuzeti legradsku trgovinu i gospodarski život.¹¹⁶ Tijekom revolucionarnih godina 1848./1849. Legrad ponovno postaje dio Hrvatske i kada su istjerani Mađari, okolno židovsko stanovništvo našlo se u nezgodnoj situaciji, jer su ih Legrađani smatrali doušnicima Mađara.¹¹⁷ Legrad je do 1861. godine bio dio Hrvatske, a onda je s cijelim Međimurjem ponovno priključen Mađarskoj u čijem se sastavu nalazio do 1918. godine. Najpoznatije legradske obitelji bile su

¹⁰⁵ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Politički život Novigrada Podravskog do Drugog svjetskog rata, *Općina Novigrad Podravski, izabrane teme*, Novigrad Podravski, 2001., 94.

¹⁰⁶ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gospodarski život Novigrada Podravskog od 1900. do 1941., *Općina Novigrad Podravski, izabrane teme*, Novigrad Podravski, 2001., 115.-116.; Blaž MADJER, *Časti i dobru zavičaja*, Zagreb, 1937., 282.

¹⁰⁷ B. MADJER, *Časti i dobru zavičaja*, 282.

¹⁰⁸ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gospodarski život Novigrada Podravskog, 116.

¹⁰⁹ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Virje za vrijeme Prvog svjetskog rata, *Virje na razmeđu stoljeća*, sv.4., Virje, 1991., 47.; I. TIŠLJAR, Iz povijesti virovske trgovine, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1979., 264.-267.

¹¹⁰ I. TIŠLJAR, Iz povijesti virovske trgovine, 266.

¹¹¹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 39.

¹¹² Vladimir ŠADEK, *Molvarska Podravina i druge teme*, Općina Molve, Molve, 2008., 75.

¹¹³ Josip ŠANJIĆ, *Molve-sječanja*, Koprivnica, 1997., 36.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Virje za vrijeme Prvog svjetskog rata, 48.

¹¹⁴ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 40.-41.

¹¹⁵ D. FELETAR, *Legrad*, 37, 107

¹¹⁶ D. FELETAR, *Legrad*, 113

¹¹⁷ *Novine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske-Narodne Novine*; 102/1848.

Goldschmidt, Goldmann, Rosenfeld i dr. Stanovali su na jednom dijelu grada (glavna ulica od ulaza u Legrad do trga), koji se još i danas zove »Židovaroš«.¹¹⁸

ZAKLJUČAK

Uz domaće trgovce, vrlo aktivni nositelji trgovačke djelatnosti u Podravini bili su Židovi koji su od samog početka doseljavanja u Koprivnicu i podravski kraj bili uključeni u razvoj gospodarstva ovisno koliko su im date mogućnosti to dozvoljavale. Potkraj 19. stoljeća Židovi su držali veći dio koprivničke podravske trgovine i sudjelovali u svim važnijim gospodarskim poslovima, pogotovu u bankarstvu, manufakturi i industriji. Njihov utjecaj proširen je i na sva veća podravska naselja, trgovački su bili aktivni u Legradu, Ludbregu, Malom Bukovcu, Novigradu, Drnju, Virju i po selima, a najveću ulogu su dosegli u vremenu između dva svjetska rata. Uglavnom su se bavili trgovačkim zanimanjima, no bilo je i dosta poduzetnika. Budući da strani kapital nije bio baš prisutan u Podravini, Židovi su bili ti koji su uglavnom ulagali u gradovima. Vrlo spretni i poslovni širili su svoje poslove unutar i izvan Podravine i zbog toga je njihov doprinos velik ne samo u privrednom razvoju, nego i u društveno-kulturnom životu Koprivnice i Podravine.

SUMMARY

Other than Koprivnica's native merchants, active participants in commerce and trading in Koprivnica and Podravina were Jews, who since their settlement here were involved in development of commerce and economy, as much as their abilities allowed. By the end of 19th century, Jews held a major portion of commerce and trade in Koprivnica and Podravina, participating in all important economic affairs of the town, especially in banking and industry. Their influence expanded to all major Podravina settlements, and they particularly were active in Legrad, Ludbreg, Mali Bukovec, Novigrad, Drnje, Virje and the neighboring villages. Their biggest involvement was between the two world wars. They were resourceful and efficient businessmen, expanding their business affairs throughout Podravina region and beyond. This helped create a great contribution, not only in commerce, but also in social and cultural events and life of Koprivnica and Podravina.

¹¹⁸ D. FELETAR, *Legrad*, 156.